

УДК 94(4-191.2)"1989/1990":323

КІНЕЦЬ ЯЛТИНСЬКОЇ ЕРИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Кіш Є. Б. (Ужгород)

У науковому дослідженні проаналізовано особливості системних трансформацій країн Центральної Європи. Принципово новими є підходи автора до аналізу суспільних і політичних змін у 1989-1990 рр. у центральноєвропейському регіоні. Здійснено концептуальний аналіз ролі радикальних змін у країнах Центральної Європи в контексті переходу до демократії.

Ключові слова: *Центральна Європа, регіон, громадянське суспільство, трансформація, опозиція.*

Кардинальні суспільно-політичні події та економічні зміни в країнах Центральної Європи наприкінці ХХ ст. зумовили нову геополітичну реальність, визначили остаточний крах тоталітарних систем, їхніх цінностей та ідеалів, виявили неспроможність «оновлення», «реформування» квазісоціалістичної моделі тоталітаризму. Фактично, ці політичні зміни системного характеру, трансформації стали однією з найважливіших подій кінця ХХ ст. на європейському континенті; вони безперечно представляють значний науковий, теоретичний інтерес.

Актуальність дослідження перехідного періоду в країнах Центральної Європи полягає в тому, що об'єктивний аналіз особливостей трансформаційного процесу дозволяє визначити перспективи вивчення цієї тематики в контексті

розробки всебічно обґрунтованої концепції перехідного періоду, уроки якого мають винятково важливе значення для розбудови демократичної України. Адже інтеграція України в європейський геополітичний та економічний простір можлива лише за умови здійснення внутрішніх радикальних політичних та економічних змін. Насамперед це стосується суспільно-політичного відродження соціуму, розвитку громадянського суспільства в контексті розбудови правової держави, формування ринкової економіки, багатопартійної політичної системи в Україні.

Першу спробу комплексного аналізу соціально-політичних, економічних, геополітичних, культурних трансформацій посткомуністичних суспільств здійснено у книзі «Політологія посткомунізму», яка містить

дослідження вчених Франції із Центру досліджень посткомуністичних суспільств [11, с. 187-204]. Численні наукові доробки дослідників США Г. Стоукса [19], Д. Мейсона [18], Б. Ломакса [17] присвячені різноманітним аспектам суспільно-політичної трансформації в країнах Центральної Європи.

По суті, трансформаційні процеси в країнах Центральної Європи в Україні лише розпочали вивчати по країнам. Особливої уваги заслуговує дослідження Г. Зеленько [2]. За останні роки з'явилися науково обґрунтовані публікації представників ужгородської школи політологів та істориків щодо аналізу подій у Чеській Республіці (Н. Марадик [9; 10]; А. Стряпко [13]). Події в Угорщині презентовані головним чином у публікаціях автора статті, Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Сучасне вивчення змін у країнах Центральної Європи російськими вченими продовжує традицію радянської школи наукового аналізу політичної, соціально-економічної ситуації в Центральній Європі [14]. Втім, багато питань суспільно-політичних трансформацій все ще залишається маловивченими чи заангажованими й потребують саме наукового комплексного обґрунтування.

Терміни «Центральна Європа», «центральноевропейський регіон» у даному науковому дослідженні вживаються для позначення території в географічних межах Угорщини, Польщі та колишньої Чехословаччини. Безперечно, що терміни «Центральна Європа» і «центральноевропейський регіон» у ментальному, культурно-цивілізаційному вимірі охоплюють більш ширший політико-географічний простір.

Аналіз системних суспільно-політичних змін, вивчення сутності явищ перехідної доби вимагають дослідження причин, які детермінували соціально-політичні трансформації в країнах Центральної Європи. Адже від цього залежить і можливість адекватного розуміння їхньої власної динаміки, сучасного і майбутнього розвитку. Звідси й актуальність вивчення цієї проблематики, оскільки аналіз проблем перехідної доби пов'язаний не тільки з безпосереднім минулим, але також і з сучасним, яке є віддзеркаленням надзвичайно складних, успадкованих від доби тоталітаризму перешкод перехідного періоду.

Досліджуючи період 1989-1990 рр. новітньої історії країн Центральної Європи, варто відзначити роль зовнішнього чинника, адже за умов штучного розподілу Європи на Схід і Захід наприкінці 1940-х рр. XX ст. країнам центральноєвропейського регіону було нав'язано радянську модель квазісоціалістичного розвитку. Отже, з точки зору дослідження причинно-

наслідкових зв'язків радикальних змін у Центральній Європі, перефразуючи А. Тойнбі, згідно з його теорією причин краху цивілізацій, можна визначити факт «початку кінця вагомого зовнішнього чинника» – тоталітарних та авторитарних політичних режимів у країнах Центральної Європи, які були насильно встановлені наприкінці 1940-х рр. XX ст.

Визначаючи причинно-наслідкові зв'язки радикальних системних суспільно-політичних змін 1989-1990 рр., що сталися в країнах Центральної Європи, потрібно зауважити, що політична та економічна криза виникла не в 1980-х рр. XX ст. Причини цієї кризи слід вбачати в подіях перших післявоєнних років, коли країнам Центральної Європи було нав'язано модель квазісоціалістичного розвитку, коли фактично були знищені так звані «народно-демократичні» режими в країнах регіону, тобто стався штучний розподіл Європи по вісі Схід-Захід [16, р. 26-27]. Ці події характеризуються такими чинниками:

- в центральноевропейському регіоні, який підпадав під сферу впливу СРСР, було знищено багатопартійність і всі демократичні свободи; фактично, було знищено традиції європейської парламентської демократії;

- було встановлено монополію комуністичної партії, яку або «відроджували», або створювали на основі жорсткої комуністичної ідеології; де її не було, в якості основи застосовували соціал-демократичні партії або лівоцентричні та антифашистські рухи, які штучно об'єднували;

- лідерів опозиційних партій фізично знищували чи змушували до еміграції; також розпочалися репресії з метою знищення громадянських суспільств країн Центральної Європи;

- насильницькими методами було введено славнозвісну колективізацію з метою знищення прошарку власників і підприємців центральноєвропейського регіону;

- за радянським зразком встановлювалася тотальна комуністична диктатура; отже, країни Центральної Європи опинилися під «радянським впливом» і стали «зоною радянських інтересів» як у політичному, суспільному, так і в економічному, геополітичному вимірах.

Втім, ліквідація демократії і встановлення комуністичної диктатури СРСР у центральноевропейському регіоні, більше того, так звана «раціоналізація», «лібералізація» радянської моделі соціалізму / комунізму не могли бути реалізовані в цілому навіть за умов ОВД, тобто присутності радянських військ у регіоні. Адже неможливо поставити на коліна народи Центральної Європи, які були складовою європейської цивілізації, культури, де вже було

розвинене громадянське суспільство. Про опір комуністичній диктатурі народами регіону свідчать:

- повстання народів центрально-європейського регіону в 1953, 1956, 1968, 1980 рр.;
- вимушені реформи економічного характеру (як часткова реставрація ринкових відносин) у 1960-х рр. в Угорщині та Чехословаччині;
- специфіка «діяльності» католицької церкви в Польщі тощо.

Суть суспільно-політичних трансформаційних процесів у 1989-1990 рр. у країнах центральноєвропейського регіону полягала в пошуках і досягненні політичними силами країн консенсусу – як фактора демократизації суспільно-політичного процесу, переходу до парламентської демократії. Впровадження у практику переговорів між правлячими партіями та опозицією, пошуки демократичного розв'язання проблем суб'єктами влади вже апріорі ініціювали демократичний, *мирний трансформаційний процес*. Аналізуючи процес переходу до парламентської демократії в контексті теорії консенсусу відомого німецького філософа Ю. Хабермаса (як досягнення раціональної та сталої суспільної злагоди на основі взаєморозуміння, трансформації приватних інтересів інституцій у суспільний інтерес, доведення та репрезентація якого і становить політичний компроміс) [15, р. 284], слід зазначити, що саме досягнення консенсусу політичними силами в Польщі та Угорщині відображало демократичну, якісну характеристику зміни соціально-історичної парадигми країн. Адже вибір саме такого шляху до парламентської демократії був адекватним філософії політики реформ та особливостям соціально-економічних та політичних реалій країн регіону.

Детермінанти трансформаційних процесів у країнах Центральної Європи мали перш за все внутрішній характер, а зовнішні чинники – як завершення «біполярної ери» протягом 1989-1990 рр., розпад Радянського Союзу, розпад ОВД – докорінно змінили геополітичну ситуацію в центрально-європейському регіоні й лише прискорили радикальні перетворення в цих країнах, завершивши, по суті, так звану Ялтинську еру.

Саме сталість традицій європейськості, наявність елементів правової та політичної культури угорського, польського, чеського суспільств стали тими детермінантами, завдяки яким наслідки економічної та політичної кризи не призвели до масових збройних виступів, більше того, обумовили мирний перехід країн Центральної Європи до парламентської демократії.

Дослідження закономірностей та унікальності історичного розвитку країн Центральної Європи у тривалішому часовому та специфічному регіональному контексті вимагає також і визначення методологічних підходів стосовно аналізу проблематики. З теоретико-методологічної точки зору можна зробити деякі узагальнюючі висновки.

- Часткова демократизація стилю й методів партійно-державного управління, зокрема, і економічні реформи 1960-х рр. (насамперед в Угорщині та Чехословаччині), в цілому сприяли формуванню якісно нових за змістом структурних елементів суспільно-політичної організації суспільств країн Центральної Європи. Такими елементами є передусім розвиток орієнтованої на ринок економіки, поступове формування приватного підприємництва, відтворення процесу соціалізації, поступове формування середнього класу.

- «Раціоналізація» комуністичної диктатури, реалізація так званої «м'якої диктатури» в країнах центральноєвропейського регіону призвела до посилення реформаторського крила всередині правлячих партій, а створення та інституалізація демократичної опозиції в цілому сприяли розвитку норм політичної свідомості, політичної культури та мотивацій політичної активності суспільства в контексті розвитку громадянського суспільства народів Центральної Європи.

- Процес партизації відбувався, по-перше, за умов створення нових політичних партій, сформованих на основі демократичних опозиційних рухів, що було об'єктивно зумовлено становленням парламентської демократії, по-друге, на основі масових демократичних рухів, і по-третє – за умов відродження політичних інституцій, які мали значні традиції на зламі XIX-XX століть.

- Поляризація сил усередині правлячих партій між ортодоксами та реформаторами в цілому сприяла узгодженню дій інститутів державної влади з представниками демократичної опозиції, що в подальшому ініціювало демократичний, мирний характер трансформаційного процесу в країнах Центральної Європи (насамперед, це «круглі столи» в Польщі та Угорщині).

- Суть політичних змін у 1988-1990 рр. у країнах регіону полягала в пошуках і досягненні політичними силами країни консенсусу як фактора демократизації суспільно-політичного життя, переходу країни до парламентської демократії за умов оформлення та функціонування політичного дискурсу, суспільного діалогу між політичними опонентами.

- Усі суспільства країн регіону були

спроможні «відтворити» громадянські суспільства та висунути справжніх лідерів, які стали президентами в цих країнах, – так званих «моральних інституцій суспільства»: Леха Валенсу в Польщі, Арпада Генца в Угорщині та Вацлава Гавела в Чехословаччині.

Аналіз структурної класифікації трансформаційного процесу в країнах регіону в межах розглядуваної теми дає можливість визначити специфіку трансформаційного, суспільно-політичного процесу кінця ХХ ст., застосовуючи, насамперед, системний підхід до аналізу трансформаційного процесу, який передбачає акцентування уваги на сукупності взаємопов'язаних компонентів єдиного цілого. Використання різноманітних зарубіжних політологічних концепцій, як, наприклад, теорії трансформації, теорії політичних відносин М. Вебера [20], комунікативної теорії Ю. Хабермаса [15], а також і політико-філософської концепції К. Поппера [12] сприяє з'ясуванню характеру, змісту, особливостей суспільно-політичних та економічних змін.

Заслуговує на увагу і використання Р. Дарендорфом типологізації аналізу структурних змін у країнах регіону. Так, масштаби зміни в країнах регіону Р. Дарендорф характеризує як радикальні структурні зміни, тимчасом як «конттури нової системи», на його думку, детермінуються створенням принаймні двох головних засад за умов домінування саме політичних мотивів змін у 1989 р. По-перше, що, власне, і є центральною тезою дослідження, – це розвиток нової інституційної інфраструктури в контексті створення засад громадянського суспільства як «головного знаменника демократії та ефективної ринкової економіки»; по-друге, це «створення умов для існування сучасної економіки – елементів ринку, індивідуальної ініціативи, приватної власності. Угорщина йде цим шляхом вже декілька років, однак і їй доведеться чимало ще зробити» [1, с. 73].

Таким чином, концептуально дослідження трансформаційних змін необхідно здійснювати крізь призму взаємозв'язку та взаємодії елементів політичної системи:

- *інституційного* (держава, правляча партія, соціальні інституції, організаційні форми опозиції, їхня еволюція у партійні формації);
- *функціонального* (форми прояву суспільно-політичного процесу, їхня специфіка);
- *комунікативного*, який має особливе значення в політичній практиці (специфічний спосіб взаємодії та взаємозв'язку компонентів політичної системи в контексті реалізації політики консолідації та компромісів, розвитку її у формі пошуків консенсусу і, як наслідок – досягнення взаєморозуміння політичними силами).

У методологічному аспекті при

дослідженні даного питання події кінця 80-х рр. ХХ ст. доцільно вивчати крізь призму концепції «глобальної історії» Ф. Броделя, із застосуванням категорії *історичної довготерміновості структур і тенденцій*, з урахуванням *темпоральності – циклічності, повторюваності, повільності, усталеності історії*, а також з використанням системного та історико-порівняльного підходів у цьому зв'язку. Такий підхід дає можливість систематизувати й аналізувати закономірності та специфіку трансформаційного процесу.

Історичний досвід свідчить про те, що можливості самостійного розвитку багатьох держав європейського континенту були і є надто обмеженими. Протягом ХХ ст., впродовж і після двох світових війн країни Центральної Європи також систематично втрачали головні загальноцивілізаційні орієнтири поступу. Адже перед загрозою втрати своєї незалежності чи то підпорядкування «вагомим» зовнішнім чинникам держави Центральної Європи змушені були шукати нові стратегії розв'язання ймовірних конфліктних проблем. Результати таких пошуків добре відомі, про що свідчать: по-перше, трагічні наслідки перегляду кордонів, по-друге – формування саме тоталітарних / авторитарних режимів різного забарвлення комуністичної диктатури в центральноєвропейському регіоні в 1950-х рр. Тоталітарна система, надцентралізована організація політичної та економічної влади, що існували в державах Центральної Європи, виявилися неспроможними розв'язати назрілі суперечності і проблеми, а також обумовили виникнення соціально-політичної кризи в країнах цього регіону.

Сутністю перехідної доби в країнах Центральної Європи є трансформаційний процес переходу від тоталітаризму / авторитаризму до демократії.

Характеризуючи процеси суспільно-політичного переходу в країнах Центральної Європи, слід відзначити, що як історичне завершення, так і теоретичне осмислення унікальності перехідної доби, витоків і тенденцій трансформаційного процесу, а також і дослідження міжнародного контексту трансформаційних процесів у центральноєвропейському регіоні – це ще питання майбутніх досліджень.

Досліджуючи процес переходу країн центральноєвропейського регіону до демократії в глобально-історичному контексті, слід зазначити, що події 1988-1989 рр. були закономірним явищем відторгнення соціумами політичних режимів, власне, логічним наслідком взаємодії багатьох внутрішніх чинників. Адже зміна політичної ситуації, трансформація міжнародних інституцій як на світовому, так і на регіональному рівнях наприкінці 80-х рр. ХХ ст. за умов зростання суперечностей суспільно-

політичної та економічної системи в країнах, її трансформації в багатьох аспектах вже починаючи з 1940-1960-х рр., виявили нелегітимність, неефективність політичних режимів комуністичної диктатури різного забарвлення, факт їхньої саморуйнації. Також слід відзначити проєвропейськість цих подій, яка вимірюється розвитком демократичних традицій, громадянського суспільства, традиціями реформування, поновленням традиційної парламентської системи європейського типу.

Втім, європейськість – як сукупність соціокультурного, політичного та економічного процесів, і насамперед принципів, відродження яких сталося саме наприкінці ХХ ст. – це питання найближчого майбутнього, яке лише з певним часом набуває іманентної сутності. Подальші наукові дослідження плануємо здійснити в контексті вивчення соціо-економічного аналізу трансформаційних змін у регіоні.

1. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 71-74.
2. Зеленько Г. Трансформація політичних режимів у країнах Вишеградської групи / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. – 2010. – С. 85-94.
3. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – К.: Хрещатик, 1993. – С. 63-66, 87-88.
4. Кіш Є. Загальноєвропейська інтеграція східноєвропейських країн / Є. Кіш // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 48-50.
5. Кіш Є. Виклик демократії / Є. Кіш // Віче. – 1998. – № 5. – С. 18-24.
6. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності / Є. Кіш // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 2-6.
7. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) / Є. Кіш // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 27-38.
8. Кіш Є. Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Актуальні проблеми органів місцевого самоврядування. – Ужгород: УжДУ, 1998. – С. 78-81.
9. Марадик Н. «Оксамитова революція» як початковий етап переходу до демократії у Чеській Республіці / Н. Марадик // Сучасна українська політика. – Вип. 23. – К., 2011. – С. 177-184.
10. Марадик Н. Особливості процесу переходу до демократії в Чеській Республіці / Н. Марадик // Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія. Соціологія, Філософія. – Вип. 13. – Ужгород, 2009. – С. 125-128.
11. Мінк Ж. Стратегії адаптації колишніх комуністичних еліт / Ж. Мінк, Ж. Шурек // Політологія посткомунізму. – К.: Політична думка, 1995. – С. 187-204.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – Т. 1-2. – К.: Основи, 1994. – 467 с.
13. Стряпко А. Д. Незалежні опозиційні ініціативи та позиція творчої інтелігенції в Чехословаччині напередодні Оксамитової революції (1988-1989 рр.) / А. Д. Стряпко // Гілея. – Вип. 50. – К., 2011. – С. 736-740.
14. Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века. – В 3 т. / Редкол.: А. Д. Некипелов (гл. ред.) и др. [Рос. акад. наук. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед.]. – М.: Наука, 2002. – Т. 1. – 480 с.; Т. 2. – 560 с.; Т. 3: Ч. 1. – 460 с., Ч. 2. – 462 с.
15. Habermas J. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. – Bp.: Gondolat, 1971. – 411.old.
16. Kiss Éva. Magyarország útja a parlamenti demokrácia felé. – Ungvár - Budapest: Intermix, 2010. – 139.old.
17. Lomax B. A kelet-közép-európai demokratizálódás akadályai: a magyar eset nemzetközi összehasonlításban // Társadalmi Szemle. – 1992. – № 8-9. – 3-18.old.
18. Mason D. Revolution in East-Central Europe. The Rise and Fall of Communism and the Cold War. – Boulder - San Francisco: Westview Press, 1992. – P. 51-52.
19. Stokes G. The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe. – New York - Oxford: Oxford University Press, 1993. – P. 49-50.
20. Weber M. A. A politika mint hivatás. – Sz.: CSTI, 1989. – 91.old.

РЕЗЮМЕ

КОНЕЦ ЯЛТИНСКОЙ ЭРЫ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОБОБЩЕНИЯ СИСТЕМНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ КОНЦА ХХ СТОЛЕТИЯ

Киш Е. Б. (Ужгород)

В научном исследовании проанализированы особенности системных трансформаций стран Центральной Европы. Принципиально новыми являются подходы автора относительно анализа общественных и политических изменений в 1989-1990 гг. в центральноевропейском регионе. Совершен концептуальный анализ роли радикальных изменений в странах Центральной Европы в контексте

перехода к демократии.

Ключевые слова: Центральная Европа, регион, гражданское общество, трансформация, оппозиция.

SUMMARY

THE END OF THE JALTA EPOCH IN THE CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES: CONCEPTUAL ISSUES OF THE SYSTEM TRANSFORMATIONS OF THE END OF XX CENTURY

E. Kish (Uzhhorod)

The specific development of the system transformations in the Central European countries were analyzed in given scientific research. The researcher has demonstrated definitely new approaches to the analysis of the social and political changes in 1989-1990 years in the central-european region. She has conducted conceptual analysis of the role of radical changes in the Central European countries in the context to transition to democracy.

Keywords: Central Europe, region, civil society, transformation, opposition.